

FİRƏNGİZ KƏRİMLİ
BDU
Zahid Xəlilov23
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
karimlifirangiz@gmail.com

«ŞƏHRIYAR»IN LEKSİKASI

Xülasə

Məqalə yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının inkişaf təmayüllərini əks etdirən mənbə kimi “Şəhriyar” dastanının lüğət tərkibinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Dastandakı mətnlərin leksikası mənşə baxımından araşdırılaraq statistik hesablamalar aparılır.

Təxmini hesablamalar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, mətnin leksikonu öz dövrünün ədəbi normativliyi baxımından 90%, müasir dövrə görə isə 75% anlaşıqlıdır. Müşahidələr göstərir ki, “Şəhriyar” ın türk mənşəli leksikonunda feillər böyük üstünlüyə malikdir, sonra isimlər gəlir.

Dastanın leksikonu XVII – XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olan bu inkişaf meyillərini əks etdirir:

- a) türk mənşəli ümumxalq dili leksikasının kütləviliklə yazılı ədəbi dilə axını;
- b) ərəb və ya fars mənşəli alınma sözlərin şifahi ədəbi dildə xüsusilə aşıq ədəbiyyatının dilində daha geniş, miqyas alması;
- c) leksik normanın həm funksional, həm də fərdi üslubi diferensiasiyasına meylin güclənməsi.

Açar sözlər: leksik norma dastan, klassik üslub, ədəbi dil, yazılı abidə, funksional, türk mənşəli, kütləvi, ümumxalq, inkişaf meyilləri, aşıq ədəbiyyatı, alınma sözlər, müasir dövr.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dili leksik normasının inkişaf təmayüllərini əks etdirən mənbələr sırasında yeganə əlyazması Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan «Şəhriyar»ın xüsusi yeri vardır. Əsəri ilk dəfə Həmid Araslı üzə çıxararaq araşdırmış, Əlyar Səfərli isə nəşr etdirmişdir.

Əlyar Səfərlinin fikrincə, «Şəhriyar» «şifahi deyil, yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. Belə ki, bu əsər şifahi yox, yazılı şəkildə bizə gəlib çatmışdır. Mövzunu xalq ədəbiyyatından alan yazıçı onu yeni bir biçimdə, yeni bir süjet və məzmununda qələmə alaraq müstəqil bir əsər yaratmış, dastan üzərində özünəməxsus bir yaradıcılıq işi aparmışdır» (1, s. 6).

Yaqub Babayev göstərir ki, «Şəhriyar»ın «XVIII yüzilliyin məhsulu olması şübhəsizdir. Bununla belə əsərin əsas nüvəsini təşkil edən «Şəhriyar və Sənubər» adlı xalq dastanının daha əvvəllər, yəni ən gec XVII əsrdə yarandığını söyləmək olar» (5, s. 744). Onun qənaətinə, müəllif dastan üzərində «xeyli yeniləşmə əməliyyatı aparmış, ən başlıcası XVIII əsr nəsr dilimizin mənzərəsini dolğun şəkildə təsəvvür etməyə imkan verən əsər meydana gətirmişdir. «Şəhriyar» dastanı həm də XVII- XVIII əsrlərdə xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata təsirini göstərən mühüm bədii faktır» (5, s. 745).

Tofiq Hacıyev «Şəhriyar»ın dilini «dastan- roman dili» kimi təyin edərək yazır:

«Bu dastan- roman dili bütövlükdə leksika və sintaksisi ilə xəlqiliyi özündə olan, XVIII əsrin norma kontekstinə düşən xalis yazılı ədəbi nitq sistemidir» (2, s. 476).

Sevil Mehdiyeva «Yazılı dastanların dili («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında)) monoqrafiyasında göstərir ki, «əsərin dilində işlənmiş külli miqdarda atalar sözü və məsəllər, hikmətli ifadələr, aforizmlər, dastanın xalq deyim tərz, xalq müdrikliyi inciləri ilə zəngin bir yazılı abidə olması həqiqətini göstərən səciyyəvi cəhətlərdir» (6, s. 16).

Əsərin dilini XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili kontekstində araşdırmış Nizami Cəfərov isə bu qənaətdədir ki, «Şəhriyar»ın dastan mənşəli əsər olmasına baxmayaraq, onda stilizasiya güclüdür, adı məişət söhbətlərinin klassik üslubda aparılması da bunun göstəricisidir... «Şəhriyar»ın dili, bir

tərəfdən, M.Füzulinin nəsr dili, başqa tərəfdən, M.F.Axundovun dramaturgiya dili ilə əlaqədardır» (3, s. 192- 193).

Məlumdur ki, orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyat nümunələri kütləvi şəkildə yazıya alınır. Etnokulturoloji ehtiyac səviyyəsinə yüksələn bu prosesin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şifahi ədəbi dilin demokratizmi yazılı ədəbi dilin klassisizminə qarşı yönəlməklə kütləvi anlaşılma mövqeyindən müəyyən kompromis tələb olunur. Lakin məsələ burasındadır ki, şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata, eləcə də şifahi ədəbi dildən yazılı ədəbi dilə keçid hər hansı halda mexaniki səciyyə daşmır. Ümumiyyətlə, burada üç əsas məqamı nəzərə almadan, fikrimizcə, məsələnin nə düzgün qoyuluşuna, nə də az- çox qənaətbəxş həllinə nail olmaq mümkün deyil.

1) şifahi xalq ədəbiyyatının dili adi danışq dilindən fərqli olaraq elə nitq normaları formalaşdırır ki, onlar yazılı nitqin bilavasitə astanasında dayanır;

2) şifahi xalq ədəbiyyatının yazıya alınması üçün həmin dildə kifayət qədər mükəmməl yazı ənənəsinin mövcudluğu tələb olunur;

3) xalqın ümumi ədəbi ünsiyyət mədəniyyəti o səviyyəyə çatır ki, şifahi ədəbiyyat (və ədəbi dil) ilə yazılı ədəbiyyat (və ədəbi dil) arasındakı yaxınlaşma ümummilli ehtiyaca çevrilir.

Lakin bu mürəkkəb, çoxmərhləli qarşılıqlı «anlaşma» prosesindən sonra da yazıda şifahi ədəbi dillə yazılı ədəbi dil arasındakı fərqlər nə fonetik, nə leksik, nə də qrammatik səviyyədə heç vaxt sonacan aradan qalxmır.

Nizami Cəfərov yazır:

«Şəhriyar»ın mətnində klassik üslub bir sıra hallarda folklor üslubu ilə mexaniki şəkildə birləşdirilir – bu, prinsip etibarilə, XVII əsr və XVIII əsrin birinci yarısı üçün tipik hadisədir; məsələn, əsərin əvvəlindəki ustadnamə tipli iki şeirdən birincisi folklor, ikincisi isə klassik üslubdadır» (3, s. 191).

Statistik hesablama göstərir ki, folklor üslubundakı birinci şeirdə (1, s. 31) həm əsas, həm də köməkçi olmaqla 94 söz işlənir. Onlardan 55- i türk, qalanı isə ərəb və ya fars mənşəlidir. Lakin 39 alınma söz içərisində ən az anlaşılana mənzur (nəzərdə tuutlan), əğyar (rəqib), çəşm (göz), həmrah (yoldaş), sidq (səmimilik), dil (ürək) və kuy (qapının ağzı) leksemləridir ki, onların heç biri «Şəhriyar» dövrü üçün qeyri-normativ sayıla bilməz.

Klassik üslubdakı ikinci şeir (1, s. 32) isə öz leksik tərkibinə görə birincidən fərqlənir. Belə ki, burada işlənən 213 sözdən yalnız 89- u türk mənşəlidir ki, onların çoxu köməkçi funksiya daşıyır. 124 alınma sözə gəldikdə isə onlardan mütləq əksəriyyəti ərəb mənşəli olub həm terminoloji, həm də obrazlı mənaları ilə şeirin ideya- informativ məzmununu müəyyən edir; məsələn: mazi, təqəddüm, elm, alim, bəşər, dövr, zaman, ənbəya, övliya, dünya, əyyam, rəzzaq, ruzi, peyğəmbər, zövq, nəhy, əqd, eşq və s.

Doğrudur, folklor üslubundakı şeirdə alınma sözlər 42, klassik üslubdakı şeirdə isə 59 faiz təşkil edir, bununla belə, alınma sözlərin ədəbi dildə mənimsənilmə və ya normativləşmə səviyyəsi kifayət qədər yüksək olduğundan həmin fərq leksik normaya deyil, üslub texnologiyalarına münasibətdə özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, «Şəhriyar»ın şeir dilində, tamamilə təbii olaraq, folklor üslubu demokratik leksikonu ilə aparıcıdır, ara- sıra istifadə edilən klassik üslub nümunələrinə gəldikdə isə, onların lüğət tərkibi janrın tarixən formalaşmış stilistik tipologiyasının verdiyi hüdud daxilində demokratikləşmə və ya xəlqiləşmə imkanları nümayiş etdirir. Üslub- norma münasibətlərində əsas qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, xalq şeiri janrlarının dilinə klassik poeziya leksikası nüfuz elədiyi kimi, klassik poeziya janrlarının dilinə də xalq danışq dili sözləri ardıcıl şəkildə daxil olur.

«Şəhriyar»ın müəllifi mövzunu xalq ədəbiyyatından alıb təhkiyəni ümumən dastan süjeti zəminində aparsa da, həm sintaksisdə, həm də leksikonda mümkün qədər klassik yazı dili texnologiyasının tərəfdarı, hətta demək olar ki, aludəçisi kimi çıxış edir; məsələn:

«Raviyani- əxbar və mühəddisani- xoşgüftar, naqilani- dürərbar, tutiyani- şəkkərşikən, şirinasari – hər əyyam keçən ruzigari- zəmanədən xəbər verir. Qərəz ki, bəni- Adəm saqi- ruzigari- müxalif əhlindən məclisi- nişat naənbüsati – dünyada əgər eys və işrət və əgər qüssə və möhnət camın nuş edə, lazımdır xub və xürrəmi için şükür və qüssə və gəmi için səbr qıla. Ta ki mürəttəbi- dərgah

olan zaman öz əməli- napəsəndindən şərməndə və xəcil olmaya və əməli- şayəstə səbəb ilə sərəfraz və byenələmsal vəl- əqrən yanında rusəfid və xürrəm ola və indi ustadi- kamillər olan vəqiatı- sərgüzəştin bə'zisin nəzm və bə'zisin nəsr qılıub izhar eyləməkdən səbəb budur. Əgər dünyayifanidə bir kəsə çox dövlət və bəxt və iqbal verə, məğrur olmaya və əgər zərrə göstərə, gəm çəkməyə, çünki çərxi- əyyami- ruzigardur. Adəmdən bəri belə dövran ilə gərmiş edüb və genə edəcəkdir» (1, s. 32- 33).

Əlbəttə, burada leksikonu «qəlzləşdirən» səbəb, yaxud maneralardan biri orta əsrlər şərq (ərəb) təhkiyəsi üçün səciyyəvi olub yüksək ədəbi üslub faktı sayılan səcli nəsr texnikasını təqlidə meyldir. Lakin əsas odur ki, başlanğıcda deyildiyi kimi, müəllifin qayəsi insanın bu dünyadakı missiyası barədə fəlsəfi bir mükəlimə açmaqdan ibarətdir. Və həmin qayə istər- istəməz özünəməxsus lüğət tərkibi tələb edir.

Ümumiyyətlə, mətndə 134 söz işlənir ki, bunlardan 91- i əsas, 43-ü isə köməkçidir. Əsas sözlərdən 81- i ərəb və ya fars, yalnız 10- u türk, köməkçi sözlərdən isə 26- sı ərəb və ya fars, 17- si türk mənşəlidir.

Lakin məlum olduğu kimi, bu, mütləq statistikadır və bundan əlavə mətnin nə dərəcədə anlaşılıqlı- olub olmamasını göstərən nisbi statistika da vardır. Təxmini hesablamalar belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, mətnin leksikonu öz dövrünün ədəbi normativliyi baxımından (biz bunu həmin dövrün demokratik dil təzahürləri, məsələn, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif dili ilə müqayisədə müəyyən edirik) 90, müasir dövrə görə isə 75 faiz anlaşılıqlıdır.

Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, raviyan (rəvayət edənlər), mühəddisan (hədis və ya hadisə danışanlar), naqılan (nəql edənlər) kimi sözlər öz qrammatik (cəmlilik) forması ilə leksik bütöv təşkil etməklə müəyyən mənada terminoloji məzmun daşıyır. Ruzigari- zəman, bəni- Adəm, eyş və işrət, mürəttəbi- dərğah, əməli- şayəstə, ustadi- kamil, çərxi- əyyami- ruzigar və s. birləşmələr də, əslində, Azərbaycan dilinə öz qrammatik tərkibini hiss etdirmədən, demək olar ki, mürəkkəb söz- terminlər kimi gəlir.

Mətnin leksikonunda diqqəti çəkən faktlardan biri də budur ki, məsələn, məğrur sözü adət edildiyindən fərqli olaraq «qürurlu» yox, «iddialı» mənasında işlənir. Həmin mənalar arasındakı əlaqə mənbə dildə (ərəbcədə) təsadüfi olmayıb eyni leksik- semantik qaynaqdan törəsə də, Azərbaycan dili üçün «qürurlu» və «iddialı» anlayışlarının assosiasiyası xeyli dərəcədə metaforik səciyyə daşıyır.

«Şəhriyar»ın dilində türk mənşəli leksikon bütün leksik- qrammatik söz qruplarını əhatə edir; məsələn:

İsimlər: ata, oğul, iş, yoldaş, ana, tarı (tanrı), söz (1, s. 47), ögüt, od, yol, bağ (1, s. 49), quş, yuxu, baş, yorğan, ayaq (1, s. 61), uşaq, qulağ (1, s. 79), el, yüz, bağır, yazı, ox (1, s. 105), qulluq (1, s. 119), dodaq, xan, qız, oğlan, qaş, doğruluq (1, s. 133), ad, qonaqlıq (1, s. 145), qol- boyun, gecə- gündüz, yemək, içmək, yer, gög (1, s. 166) və s.

Sifətlər: yazıq (1, s. 45), yalan (1, s. 47), doğru, gözəl (1, s. 51), ağır, sınıq (1, s. 54), yaxşı (1, s. 55), buralı, ballı (1, s. 66), qanlı (1, s. 77), ağ (1, s. 111), qara (1, s. 112) və s.

Saylar: bir, iki, yeddi (1, s. 38), bir neçə (1, s. 42), min (1, s. 49), çox (1, s. 50), altı (1, s. 100), yeddi yüz (1, s. 101), doqsan min (1, s. 102), əvvəla, ikiminci (1, s. 189) və s.

Əvəzlilər: mən, sən, o, öz, kimsə, bir kəs, bu, hər (1, s. 36), kim, nə, necə (1, s. 42), belə, heç (1, s. 43), biz, siz, onlar (1, s. 59), hamı, kimi, hər kim (1, s. 62) və s.

Feillər: ağlamaq, yemək, görmək, çıxmaq, gətirmək, çağırmaq, göndərmək, aparmaq, satmaq, almaq (1, s. 37), yetürmək, qucalamaq (qucaqlamaq), yatmaq, gəlmək, yalvarmaq (1, s. 44), saxlamaq, gözdəmək, ölmək, öpmək, demək, söyləmək (1, s. 47), getmək, baxmaq, tökmək, qurtulmaq (1, s. 62) və s. və i.

Buraya işlənmə tezliyi çox böyük olan köməkçi feilləri (olmaq, etmək, qılmaq) da əlavə etmək lazım gəlir.

Zərflər: yavıq, uzaq (1, s. 46), dişqaru (1, s. 61), yaxın (1, s. 63), içəri (1, s. 68), özbaşına (1, s. 77) və s.

Müşahidələr göstərir ki, «Şəhriyar»ın türk mənşəli leksikonunda feillər böyük üstünlüyə malikdir, sonra isimlər gəlir. Saylar və əvəzlilər bütün tarixi imkanları ilə təmsil olunsa da, sifət və zərflərin işləkliyi məhduddur.

Mətnin o yerləri ki, real həyat səhnələrini əks etdirir, orada türk mənşəli leksikon həm fəallaşır, həm də təhkiyənin bədii gücü artır:

« - Ey oğlan, səni Şamama bəgim istər, görək tez gedək.

Şəhriyar dedi:

- Vallah, suya saru qurbağanı bir vursalar, iki sıçrar. Mən ki Şamama bəgimin qulluğuna layiq olam, əlbəttə, tez gedərəm.

Biri dedi:

- Yazuq, hələ cahilsən. Çox aşıqlər şadman gedüb və hala dustaq yatallar.

Şəhriyar dedi:

- Odu da Allah bilür, görək nələr gəstərür.

Həkim Sadiq dedi:

- Mən sənə demədimmi, axır bir böyük xan qızı, onun yalanı bizim gerçəgimizdən irəli gedər?! sözümlü qəbul etmədin.

Şəhriyar dedi:

- Ey cəfəkeşim, əgər görsən bir kimsə əjdaha müqabilinə gedər, görək ürək verəsən, nə ki qorxudasan. Allah kərimdür!..» (1, s. 95).

«Şəhriyar»ın müəllifi mövzunu nə qədər folklordan alsa da klassik üslubun tərəfdarı olduğuna görə tərəkəmə qızı Pərizadın nitqini də həmin səviyyəyə yüksəltdi:

«Bizlər səhranişin, arif- ürəfa görməmiş və sahibnəzərlər məclisində söhbət etməmiş, nə təriq ixtilat etməyə qadir oluruq ki, sizin təbi- nəbi- şərifinizə layiq ola» (1, s. 185).

Bununla belə, leksikon seçimində maraqlı bir üslubi paradoks da özünü göstərir: tərəkəmə qızı Pərizadın nitqini ədəbiləşdirən müəllif Kirman xanının qızı Sənubərin və onun yaşadığı saray mühitinin nitqini lorulaşdırmaqdan çəkinmir:

«Sənubər gözün açub dedi:

- Əbləh, şair olubsan?

Qarabaş dedi:

- Xanım, mən görəni əgər sən görsən, vallah, kəcavədən düşərsən.

Hayxırub «kəs!» döyüb genə yuxuya getdi.

... Oyanmadı. Şirin qarabaş saz əlinə alub dedi:

- Gör indi sənə nə paz yonaram, özün də həzz edəsən (1, s. 130).

Sənubərin leksikonu hətta həsrətində olduğu Şəhriyarla ilk görüşündəki deyişmədə belə xeyli dərəcədə nəzakətdən uzaqdır: kəm əqlsən, əqlin gedüb; kimə dersən; buyurram cəllada, tökəllər qanın; dəxi demə; buyurram qullara, çəkəllər darə; vətən avarə oldun; düşərsən ahü zarə; tövbə eylə; get bu yerdən; babam bilməsin; rəqiblər səni burda görməsin; bir da demə; mən kəniz deyiləm, o məni sata və s.

Lakin bu hər bə- zorbalar, əslində, ondan ötrüydü ki, Sənubər Şəhriyarı daha yaxından tanıсын.

Xalq danışığı dilində loru leksikona aid olan elə sözlər, yaxud ifadələr vardır ki, ədəbi statusdan məhrumdur. Məsələn, qanmaq sözü «anlamaq», yaxud «başə düşmək» mənasında xalq danışığı dili üçün kifayət qədər səciyyəvi olsa da heç zaman ədəbi funksiya daşımamışdır. «Şəhriyar» bu sözü məhz həmin funksiya və ya statusda təqdim edir:

Məqsudini inad ilə qanduran,

İdrakında kamil olan yar hanı?! (1, s. 31).

Həmin cəhd sonrakı dövrlərdə də özünü göstərsə də. «qanmaq» müsbət (ədəbi) mövqə qazana bilməmişdir.

«Şəhriyar» ədəbi dilə xalq danışığı dilinin zəngin frazeologiyasını daxil edir: çırağını söndürmək (1, s. 31), boş qaytarmaq (1, s. 36), yol üstə çıxmaq (1, s. 37), yerinə yetirmək, qulaq vermək, səs gəlmək (1, s. 40), gözü yolda qalmaq, yola salmaq (1, s. 46), baş əymək, əl əl üstə qoymaq (1, s. 59), kölgən ağırdır (1, s. 73), qulaq asmaq, qoxusu gəlmək, başına dönmək (1, s. 77), boynunda qalmaq (1, s. 89), yola salmaq (1, s. 104) və s.

Frazeoloji vahidlərin tərkibində ərəb və ya fars sözlərinin geniş mövqə qazanması da dövrün leksik- frazeoloji norması üçün səciyyəvidir: səfərə çıxmaq (1, s. 38), mehman getmək (1, s. 40), siyah bağlamaq, sövdəyə düşmək (1, s. 46), cəfa çəkmək (1, s. 60), cuşə gəlmək, rüxsət vermək (1, s. 77), huşunu əlindən almaq (1, s. 84), canı çıxmaq, xeyir- dua vermək, cavab vermək, əmələ gəlmək (1, s. 89), fikir çəkmək (1, s. 108), düşməni əlində qalmaq, adam göndərmək (1, s. 109), nəzər salmaq (1, s. 115), həvəsə düşmək, mətləbə yetmək (1, s. 119), xəbər aparmaq (1, s. 123) və s.

«Şəhriyar»ın dilindəki ərəb və ya fars mənşəli sözləri dövrün ədəbi dil normasına münasibətdə üç yerə ayırmaq mümkündür:

1) ümumxalq səciyyəsi daşıyan sözlər; məsələn: arvat (1, s. 36), saat (1, s. 37), müddət (1, s. 39), həkim (1, s. 40), fayda (1, s. 41), dərd (1, s. 43), fikir (1, s. 45), səbəb, dost, cavab (1, s. 49), hal, namaz, aftaba, ləğən (1, s. 61), naxoş, məhəbbət, peşkəş (1, s. 75), nağıl, şəhər, nəğmə (1, s. 94), xəbər, cavan, namus, qeyrət (1, s. 111), bülbül, bahar, zülm (1, s. 127) və s.

2) ümumxalq dili üçün səciyyəvi olmasa da, ədəbi (yazılı) dildə normativlik qazanmış sözlər; məsələn: iqrar (1, s. 33), ixtilat (1, s. 39), cünun (1, s. 45), sövdəgər (1, s. 47), iltimas, təəhhüd (1, s. 51), rüxsət, bərgah, mürəxxəs (1, s. 68), şərh (1, s. 82), huşyar, pünhan, lisan (1, s. 83), məbadə, mətləb, xürrəm (1, s. 94), tərəhhüm, mükəlimə (1, s. 102), fəhm, sövq (1, s. 110), təvəqqə, ruzigar, müddəa, ziyadə (1, s. 117) və s.

3) ədəbi normativlik qazanmamış sözlər; məsələn: xub, güftar, gürizan (1, s. 33), fariğ, təharət, ənduh (1, s. 34), nədim, püst, zənəh, qəlil (1, s. 35), təsərrüf (1, s. 36), istida, tərəhhüm, tənəvül (1, s. 37), dadxah (1, s. 45) və s.

Əlbəttə, yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq ədəbi dilin leksik norma axtarıları üç alternativ qarşısında qalır: türkcə, farsca və ərəbcə. Hər birinin öz gerçək üstünlüklərinin olması heç bir şübhə doğurmur. Türkcə etnoqrafik, farsca poetik, ərəbcə isə dini- intellektual keyfiyyətilə leksik normanın təşkilinə təsir edir ki, bu təsirlərin hər biri digər müdaxilələri məhdudlaşdıran nüfuz sferaları yaradır. Müşahidələr aydın şəkildə göstərir ki, dini- intellektual leksika bütünlüklə ərəbcənin səlahiyyətindədir. Bu isə o deməkdir ki, ərəb mənşəli sözlərin həm etnoqrafik, həm də poetik sferalara müdaxilə imkanı daha güclüdür.

«Şəhriyar»ın dilində ictimai- inzibati leksika XVII- XVIII əsrlərin heç bir mənbəsi ilə müqayisə edilməyəcək qədər zəngindir ki, onun da mütləq əksəriyyəti ərəb mənşəlidir: vilayət (1, s. 44), əmr, məşvərət (1, s. 46), söhbət (1, s. 47), rütbə, mənəb (1, s. 52), şəhər (1, s. 55), əhd, şərt, xalq, mühafirət (1, s. 57), vəzir, vəkil, məqam, mürəxxəs (1, s. 58), şahid (1, s. 62), əhli- vilayət, ayin (1, s. 68), xərac, ziyafət (1, s. 70), məsləhət (1, s. 72) siyasət, təqsir (1, s. 74), hakim, hüsur, dərəcə, mərhəmət (1, s. 140), mirzə, hökumət (1, s. 151), mərasim (1, s. 152) və s.

Əsərin dilində ticarətə və ya tacirlik sənətinə aid çoxlu söz, yaxud ifadələrin işlənməsi də müşahidə edilir ki, bu, «Şəhriyar»ın ideya- məzmunundan irəli gəlir: ticarət, sövdəgər (1, s. 39), məsrəf (1, s. 46), var- yox, səfər, tadarük (1, s. 47), çərçilik (1, s. 52), sövdə, müamilə, tadarük, sifariş (1, s. 57), mədaxil, karvansaray, dövlət- mal, yük, məta (1, s. 69), cəvahir, qiymətli, sərraf (1, s. 70), qafilə (1, s. 71) və s.

Nizami Xudiyev göstərir ki, tacir- sövdəgərin nitqində işlənen sözlər «onun yüksək mədəniyyətini, tərbiyəsini, bir sözlə, cəmiyyət adamı olduğunu təsdiq edir» (4, s. 437).

«Şəhriyar»ın dilinin leksik- semantik sistemini (sinonim, omonim və antonimləri) araşdıran Sevil Mehdiyeva belə bir nəticəyə gəlir ki, «dastanda işlənməmiş sinonim, omonim, antonimlərin bir qismi mütləq xarakter daşıyarsa, digər qismi müəllifin üslubu ilə bağlı olaraq yeni- yeni mənalarda işlənen sözlər – üslubi sinonimlər, omonimlər, antonimlərdir» (6, s. 127).

Müəllif sözyaradıcılığı probleminə də toxunur. Və yazır:

«...Dastanın dilində işlənməmiş düzəltmə sözlərin əksəriyyəti xalqın məişətində, gündəlik həyatında istifadə etdiyi ümumxalq sözləridir» (6, s. 49).

Ümumiyyətlə isə, «Şəhriyar»ın dilində sözyaradıcılığı xüsusi məhsuldarlığı ilə seçilməsə də bir sıra diqqəti çəkən faktlar nümayiş etdirir; məsələn: bəndəlik (1, s. 33), göndərdiği, verməgi, gəlməgi, göstərməgi (1, s. 71), xoşxanluq, nəvaxanluq (1, s. 79), xanluq (1, s. 115), mehribanluq (1, s. 117) və s.

Göründüyü kimi, həmin misallarda söz mücərrəd məna qazanır ki, bu, yeni dövrün əsas sözyaradıcılığı tendensiyasıdır.

Beləliklə, «Şəhriyar»ın leksikonu XVII- XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olan aşağıdakı inkişaf meyillərini əks etdirir:

1) türk mənşəli ümumxalq dili leksikasının əvvəlki əsrlərlə müqayisə edilməyəcək qədər kütləviliklə yazılı ədəbi dilə axını;

2) ərəb və ya fars mənşəli alınma sözlərin şifahi ədəbi dildə xüsusilə aşiq ədəbiyyatının dilində daha geniş miqyas alması;

3) leksik normanın həm funksional, həm də fərdi üslubi diferensiasiyasına meylin güclənməsi.

Ədəbiyyat

1.Məhəmməd. Şəhriyar, Bakı, «Şərq- Qərb», 2006, 216 səh. Tərtib edəni Əlyar Səfərli.

2.Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild (I hissə), Bakı, «Elm», 2016, 496 səh.

3.Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, «Elm», 2007, 352 səh.

4.Xudiyev N. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, «Elm və təhsil», 2012, 686 səh.

5.Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII- XVIII əsrlər), Bakı, «Elm və təhsil», 2018, 760 səh.

6.Mehdiyeva S. Yazılı dastanların dili («Şəhriyar» dastanının materialları əsasında), Bakı, «Elm», 1991, 136 səh.

F.Karimli

Shahriyar's lexicon

Summary

The article is devoted to the study of the vocabulary structure of the “Shahriyar” epos which is a source reflecting the development tendencies of the lexical norm of the Azerbaijani literary period. The lexicon of the texts in the epos is being studied in terms of origin and statistical calculations are in making process.

The caption clearly reveals that this is a religious and intellectual lexicon full of Arabic. It implies that the possibility of mixing Arabic writings with ethnographic and poetic spheres is still strong.

Estimated calculations conclude that for its own period the lexicon of the text is 90% intelligible in terms of its literary normality and 75% for the modern era. Observations show that in the Turkish language lexicon of "Shahriyar", verbs count are in great advantage, then followed by nouns.

The lexicon of the epos reflects these distinctive trends which is specified for the Azerbaijani literary language of the 17th and 18th centuries:

a) the massive flow of the Turkish national lexicon into the written literary language;

b) the widespread of the borrowed arabian or persian origin words in oral literary language, especially in the language of ashug literature,

c) lexic norm's strong tendency to the functional and individual stylistic differentiation.

Key words: lexical norms epos, classic style, literary language, written memorial, functional, turkish origin, mass, national, development trends, ashug literature, borrowed words, modern era.

Ф.Керimli

Лексика дастана «шахрияр»

Резюме

Статья, как источник, отражающий тенденции развития лексических норм современного азербайджанского языка, посвящена исследованию словарного состава дастана «Шахрияр». Лексика текстов дастана проанализирована с точки зрения происхождения и проведены статистические подсчеты. Приблизительные подсчеты позволяют заключить, что лексикон текста по литературной нормативности своего времени понятен на 90%, а для современного периода – на 75%. Наблюдения показывают, что в лексиконе «Шахрияр»а тюркского происхождения преобладают глаголы, а затем следуют имена существительные. Наблюдения ясно показывают, что религиозная и интеллектуальная лексика полностью арабская. Это означает, что возможность смешивать арабские слова с этнографической и поэтической сферами еще сильнее.

Лексикон дастана отражает эти тенденции развития, характерные для азербайджанского литературного языка XVII – XVIII веков:

- а) массовый поток лексики общенародного языка тюркского происхождения в литературный письменный язык;
- б) более обширный масштаб употребления в устном народном творчестве и, особенно, в ашыгской литературе заимствованных слов из арабского или персидского языков,
- в) усиление тенденции лексической нормы как к функциональной, так и к индивидуальной стилистической дифференции.

Ключевые слова: лексическая норма, дастан, классический стиль, литературный язык, письменный памятник, функциональный, общенародный, тенденции развития, ашыгская литература, заимствованные слова, современный период.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.05.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Məmmədəli Novruzov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.